

5.1. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused

Tõnu Viik

Sissejuhatus

Tänapäevane avatud maailm ja rändeajastu esitavad uusi väljakutseid eesti rahvusele ja kultuurile. Eesti kultuuri määramine ei ole sugugi ainult ajakirjandusliku või akadeemilise vaidluse pärusmaa, vaid poliitiliselt laetud riikliku tähtsusega küsimus (seda küll mitte tingimata päevakajalistes poliitilistes aruteludes), kuivõrd Eesti Vabariigi põhiseadus sätestab eesti kultuuri säilimise riigi ühe peamise eesmärgina inimese kui indiviidi õiguste ja vabaduste tagamise kõrval. Mitmekesistuvad suundumused Eesti rändes, digitehnoloogia arenemine ja üha suurenev kultuuriline avatus eelkõige ingliskeelsele maailmale mõjutavad üha enam ka eesti kultuuri enesemääratlusi.

Artikli eesmärk on arutleda eesti kultuuri määramise ja selle muutumise üle Eesti avalikkuses viimastel aastatel. Selleks on selgitatud ja analüüsitud esiteks eesti kultuuri mõiste kasutamist eesti avalikkuses ja riiklikes dokumentides. Teiseks on kirjeldatud eesti kultuuri mõistet selle põhiseaduslikus tähenduses tänapäeva kultuuriteaduslike seisukohtade valguses. Kolmandaks on otsitud vastust küsimusele, kuidas tuleks kirjeldatud seisukohtadest lähtudes mõista eesti kultuuri avatuse ja suletuse dilemmat, arvestades seejuures üha suuremat inimeste mobiilsust ja sellega kaasnevaid mõjusid eesti kultuuri enesemääratlusele.

Väikese algustähena kirjutatud sõnaühendit „eesti kultuur“ kasutatakse enamasti eestlaste kultuuri või eesti rahvuskultuuri määramiseks. Suure esitähena „Eesti kultuur“ tähistab seevastu kultuuri, mis on seotud Eesti kui riigiga ja enamasti selles mõttes, et see kultuur on loodud Eesti ajalooliselt määratletud territooriumil või on autoritel selle territooriumiga mingi side. Viimasel juhul võib Eesti kultuuri hulka arvata nii eestlaste kui ka teiste rahvuste kultuuri Eestis või kogu kultuuriloomes Eesti territooriumil. Selles artiklis on arutletud peamiselt eesti kultuuri mõiste muutunud tähendusväljade üle.

5.1.1. Kultuuri määramine ja toimemehhanismid

Kuigi eesti kultuuri säilitamist nimetatakse Eesti riigi (ühe) peamise eesmärgina, ei kajastu see teema poliitilistes aruteludes kaugeltki sama palju nagu teised põhiseaduslikud sihid, olgu need hariduskorraldus, julgeolek, korrakaitse või kodanikuvabaduste tagamine. Eesti kultuuri mõiste harv esinemine poliitilistes aruteludes võiks viidata üksmeelele ja selle küsimuse lahendatusele (või lahendamisele), kuid niisugust konsensuslikku lahendust või seisukohta ei saa meie avalikest dokumentidest tuvastada. Eesti kultuuri mõistet defineeritakse

5.1. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused

riiklikes dokumentides erinevalt ja mitteühilduvalt. Sisuliselt kasutatakse üht ja sama sõna ühitamatute nähtuste kirjeldamiseks, sellest endale aru andmata. Seetõttu ei joonistu välja seosed mitmesuguse tegevuse, nende rahastamise ega põhiseaduses mainitud kultuuri säilimise eesmärgiga.

Kontseptuaalseid erinevusi ja kultuuri mõiste mitteühilduvust saab osaliselt seletada asjaoluga, et sõna „kultuur“ pruugitakse eesti poliitilistes dokumentides ja avalikes aruteludes vähemalt viies erinevas tähenduses.

1. Sõna „kultuurne“ võib tähistada ühe või teise indiviidi või sotsiaalse rühma haritust, kasvatatust, kombekust ja tsiviliseeritust. Selles tähenduses võib küsida, kas üks või teine inimene on kultuurne, või näiteks seda, kas keegi käitub kultuurset. Käitumisega seoses on meedias räägitud kultuursetest alkoholitarbimisest, eesti poliitilisest kultuurist, kultuursetest liiklemisest jne.
2. Sõna „kultuur“ on kaunite kunstide ühisnimetaja, mille all mõistetakse enamasti professionaalset kunstiloomet teatud ajalooliselt kujunenud žanrites. Nende hulgas domineerivad kirjandus, kunst, teater ja muusika. Viimasel ajal on nende hulka lisandunud filmikunst.
3. Kultuuri seos kunstiloomega tuleb esile ka sellistes väljendites nagu rahvakultuur või pärimuskultuur, mille puhul liigituvad kultuuri alla ka mõned ajalooliste traditsioonidega seotud harrastusliku kunstilooma žanrid. Nii teises kui ka kolmandas tähenduses määratletud kultuuri mõistet kasutatakse mitmes riigis kultuuriministeeriumi haldusala määratlusena. Sellisel nähakse kultuuriministeeriumi tegevusvaldkonda ka Eestis.
4. Sageli räägitakse ja kirjutatakse kultuurist popkultuuri tähenduses, mille all mõistetakse kohalike ajalooliste traditsioonidega mitteseostuvaid kutse- ja harrastusliku kunstilooma žanre, mis turumehhanismide toel rahvusvaheliselt levivad ja mille järele on tarbijate laiapõhjaline nõudlus. Nendes žanrites esitatud loometegevus jääb enamasti nii Eestis kui ka teistes riikides kultuuriministeeriumi haldusalast välja.
5. Kirjeldatud neljast tähendusest eristub antropoloogiline „kultuuri“ määratlemine ühele või teisele suuremale sotsiaalsele rühmale omase kollektiivsete hoiakute, uskumuste, väärtuste ja teadmiste kogumina, mis väljendub selle rühma liikmete käitumises ja mõtlemises. Selles kontekstis tähendab sõna kultuur suurte inimkoosluste eluviisi või elustiili, nende maailmavaadet, sellest lähtuvat elu- ja ühiskonnakorraldust, ning kõiki nende vaimusaa-

vutusi. Kaunid kunstid, teadused, professionaalne ja harrastuslik omalooming moodustavad vaid väikese osa kultuurist selle sõna laiemas, antropoloogilises tähenduses. 20. ja 21. sajandi teadustes, mis kultuuri ja kultuurinähtusi uurivad, on see lai antropoloogiline kultuuri käsitlemine saanud valdavaks. Selles tähenduses mainitakse kultuuri ka Eesti põhiseaduse preambulis.

Vaatame seda laiemat kultuurimääratlust pisut lähemalt (vt ka Viik 2011, 2012, 2013, 2016). Kultuuriteadlaste käsitluses tähistab kultuur kollektiivselt jagatud tähenduste maailma, mis moodustab kultuuri kandjate ühise „elumaailma“ (Edmund Husserl), „omailma“ (Jakob von Uexküll) või „semiosfääri“ (Juri Lotman). Ühiselt jagatud tähenduste hulka kuuluvad väärtused, ideaalid, eeskujud, normid, ühised arusaamad tegelikusest ja muu selline. Need võimaldavad väga suurtele inimrühmadele ühiste eesmärkide ja arusaamade loomist ning tegevuse koordineerimist nende eesmärkide saavutamise nimel. Ühiste arusaamade kujunemise ja koordineerimise üks kõige olulisemaid vahendeid on keel, sest see fikseerib sõnades väljendatud asjade tähendused ning järelikult asjade kategoriseerimise ja liigendamise viisid. Eesti kultuuri enesemääratlemises on keelel olnud väga oluline roll nii nõukogude ajal (vene keele mõjule vastandudes) kui ka tänapäeval, kui inglise keele roll elu erinevates valdkondades aina suureneb. Eestis räägitakse seetõttu sageli just keeleliselt määratletud rahvuslikest kogukondadest. Lisaks keelele ja keelepõhiselt loodud ühisosale (kollektiivsed jutustused, tulevikuvisionid jms) täidavad samasugust kogukonda liitvat rolli visuaalsed kujundid ja sümbolid, ideaaltüübid ja eeskujud, visuaalsed etalonid, arhitektuurinormid jne.

Kultuur on selle sõna laiemas tähenduses kõik see, mis annab võimaluse ühiselt kehtivate tähenduste loomiseks ja kollektiivse tähenduslikkuse tekitamiseks. Selles mõttes on kultuur tähenduslikult elamise võimalus selle sõna otseses mõttes. Kultuuris tekivad ühised teadmised ja uskumused, eeskujud ja väärtused, ideaalid ja jutustused, mis teevad omakorda võimalikuks kollektiivse mälu ja ühise identiteedi kujunemise. Teiste sõnadega, kultuur on vahend, mis tekitab eristuse elu vahetusse kulgemisse ja loob ühiselt kehtivate tähenduste maailma. Tähenduste maailmad moodustavad sageli mitmeid reaalse maailma suhtes paralleelseid kujutuslikke ruume ja kujundeid, mida ometigi kollektiivselt tõeste ja reaalsetena käsitletakse. Näiteks peame me üht seintega ümbritsetud ruumi koduks ja üht suuremat territooriumi kodumaaks, usume inimõigustesse, jumalatesse, rahvustesse jne, ning käitume sellele vastavalt.

Elu tähenduslik rikkus on otseses sõltuvuses kultuuri tähendusloome vahendite rikkusest. Ehk teiste sõnadega, elu tähenduslikkuse potentsiaal on seda suurem, mida rohkem on tähenduslikku lisaväärtust või-

maldavaid kultuurilisi struktuure, nagu näiteks keel ja sellel põhinevad maailmas orienteerumise viisid: haridus, teadus, kunst, ideoloogia jne. Näiteks loovad Eestis eesti, vene ja inglise õppekeelega koolid mitte üksnes erinevaid sotsiaalseid võrgustikke (sõbrad, tuttavad), vaid ka mõnevõrra erinevaid tähendusvälju. Täendusloome struktuurid ja nende abil moodustatud ühiseselt kehtivad tähendused moodustavadki kultuuri selle sõna laias, antropoloogilises ja Eesti põhiseaduse mõttes. Eesti kultuur on selliste kollektiivsete tähenduste ja tähendusloome võimaluste kogum, mis rajaneb eesti keelel ja sellel põhinevatel kultuurikeeltele.

Kultuurikeeled koos loomuliku keelega (eesti keel, vene keel, inglise keel jne) moodustavad kultuuri sümbolse maatriksi ehk repertuaari, mille abil on selle kultuuri kandjatel võimalik asjadele tähendusi omistada. Kultuurikeel on teatud žanris või valdkonnas kasutusel olev reeglite kogum, mille abil asjadele tähendusi antakse, neid edastatakse ja mõistetakse. Näiteks kujuneb mõne eriala inimestel välja oma eneseväljenduse laad, mida erialakauged inimesed ei pruugi mõista. Samuti on sisserändajatel, isegi kui nad õpivad väga hästi ära uue asukohamaa keele, sageli raske aru saada sõnade ja käitumisnormide kõikidest tähendustest. Kord juba loodud ja kõigi poolt heaks kiidetud kollektiivsed tähendused muutuvad tähendusloome reegliteks ning hakkavad vormima järgmisi tähendusloome protsesse.

Kultuurikeeli on ühes kultuuris nii palju, nagu on tegevusvaldkondi. Nii näiteks on võimalik rääkida eesti poliitilisest kultuurist ja vastavast kultuurikeelest – siia kuuluvad need käitumispehmoõtted, ideaalid, sõnavara, väärtused, tabud ja eelarvamused, mille abil Eesti poliitikat kujundatakse, millest lähtudes eesti poliitikud käituvad ja oma sõnumeid vermivad. Ühe või teise poliitilise kogukonna, näiteks erakonna, kultuurikeel võib osaliselt teiste omast pisut erineda. Teatud kultuurikeel iseloomustab eesti koolielu, Eesti meditsiiniuasutusi ja kaitseväge jne. Kõigil juhtudel toimivad kultuurikeeled indiviidi tasandil mõtlemis-, käitumis-, uskumis- ja otsustamisprintsipiidena ning nende ümber koonduva kultuurilise kogukonna tasandil suhtlemise, sidususe, ühisuse ja käitumise koordineerimise pehmoõtetena. On oluline märkida, et kultuurikeelte elemendid ja reeglid ei ole ainult keelelised ja nende ühine tundmine ei tähenda alati, et kõik selle kultuuri kandjad neid automaatselt rakendavad. Nii nagu loomuliku keele osised ja reeglid, on ka kultuurikeelte osised ja reeglid tähendusloome võimalusteks. Need ei ole selle paratamatud ega ainuvõimalikud vormid. Tänapäeva avatud ühiskonna tingimustes on kultuurikandjatel alati võimalus valida erinevate kultuurikeelte rakendamise vahel.

Rahvus on üks kõige olulisem kultuurikogukonna tüüp. Rahvust saab määratleda nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt. Poliitiline rahvuslus põhineb ühistel poliitilistel ideaalidel, halduslikult ühtsel (tavaliselt ühele riigile kuuluval) alal ning õiguslikult määratletud suhetel

inimese ja riigi vahel (kodakondsus). Nii näiteks peavad kõik Ameerika Ühendriikide kodanikud ennast ameeriklasteks, kuigi neil võib olla erinev etniline päritolu, erinev kultuur ja erinev emakeel. Kultuuriline rahvuslus seevastu lähtub ühtsest emakeelest ja ühiste kultuurikeelte mõistmisest. Euroopa riikides on rahvusluse määratlus olnud nii poliitiline (näiteks Prantsusmaal) kui ka kultuurilis-keeleline (näiteks Eestis).

Vastupidi laialt levinud arvamusele ei pea kultuurirahvuslus lähtuma etniliselt määratletud vereliinist, vaid selleks on vaja vallata kultuurile omaseid tähendusloome vahendeid (eesti keelt ja eesti kultuurikeeli) ja tunda kultuuriruumi sisustavaid kollektiivseid tähendusi. Mitte kuidagi ei ole õigustatud olukord, et näiteks Eestis elav, eesti keelt rääkiv ja Eesti ühiskonnaelus kaasarrääkiv (ning järelikult eesti kollektiivseid tähendusi ja kultuurikeeli tundev) venelane peab ennast vähem eestlaseks kui välismaal elavate eesti päritolu vanemate laps, kes eesti keelt ei oska ega tunne eesti ühiskonnaelu. Piir ühe kultuuri kandjate ja teiste vahel seisneb kultuuri tähendusloome vahendite tundmises ja nende kasutamises oma tegevuse struktureerimisel ja mõtestamisel.

Võib öelda, et rahvuskultuur on ühe etniliselt määratletud inimkoosluse – rahvuse – kultuur. Uurijate seas pole üksmeelt, millal rahvused alguse said või kui kaua need veel üleilmastuvas ja avatud maailmas ning sellega seotud rahvaste rände ja digikultuuride mõjus vastu peavad. Ühelt poolt võib väita, et rahvuslikud kogukonnad on iidset, sest inimesed on juba kultuuri tekkimisest alates rääkinud omavahel mingis kindlas keeles ja kuulunud ühte või teise kogukondlikku võrgustikku, mida iseloomustavad omad kombid ja tavad. Erinevaid eesti keele murdeid kõnelevate kogukondade ajalugu ulatub tuhandete aastate taha ja selles mõttes on ka eesti kultuur tuhandeid aastaid vana. Kui aga pidada rahvuse all silmas inimeste kooslust, millel on ühine arusaam oma kultuurilisest eripärast, s.t rahvuslik eneseteadvus ehk rahvuslik identiteet, siis sellised kogukonnad tekkisid Euroopas alles uusajal. Kollektiivselt tunnetatud arusaam eesti rahvusliku kultuuri eripärast, selle ühtsusest ja selle võimalikest poliitilistest eesmärkidest kujunes välja alles 19. sajandi esimesel poolel. Eestluse ja eesti rahvuskultuuri idee sai alguse baltisaksa haritlastelt, kes saksa romantismi autorite eeskujul hakkasid väärtustama, talletama ja mõtestama kohalikku keelt ning kultuuripärandit. Eesti kultuur kui poliitiliselt ja sotsiaalselt ühtset kogukonda iseloomustav, kollektiivselt jagatud tähenduste maailm, sellest lähtuv kollektiivne vaimseisund (kollektiivne identiteet) ja tegevusvalmidus hakkasid tekkima alles paarsada aastat tagasi.

Seega peame kultuurist selle sõna laias tähenduses rääkides eristama 1) kollektiivseid tähendusi, 2) tähendusloome vahendeid, eelkõige loomulikku keelt ja kultuurikeeli, ning 3) nende vahendite abil loodud kultuurikogukonna enesekirjeldusi. Viimane ei ole

omane kõikidele kultuuridele, vaid ainult neile, kes ise tajuvad ennast kollektiivse subjektina ja kes suudavad ennast sellisena teiste silmis kehtestada.

Eesti kultuuri all tuleb selle sõna avaras tähenduses mõista järelikult kolme tasandit: 1) eestlaste hulgas ühiselt teadaolevaid ja kollektiivselt kehtivaid tähendusi (sh uskumused, väärtused, ideaalid, eeskujud, esteetilised normid, maitsestandardid jne) ning elukorraldust, kus neid igapäevaselt kasutatakse; 2) eestlaste hulgas kasutusel olevaid kollektiivselt kehtivate tähenduste loomise vahendeid; 3) eesti kultuuri enesekirjeldusi ja -määratlusi.

Eesti kultuuri enesemääratluste all peame silmas kõiki katseid eestlasi, eestlust ja eesti kultuuri mõtestada, määratleda ning kirjeldada. Mõned eesti kultuuri enesekirjeldustest on kirjanike ja mõtlejate algatatud (Lennart Meri, Jaan Undusk, Hasso Krull, Valdur Mikita jpt), mõned poliitiliselt tõstatatud (Eesti kui Põhjamaa, Eesti kui uuendusmeelne e-riik jt), mõned lihtsalt eestlaste hulgas üldlevinud ettekujutustel põhinevad (näiteks arusaam eestlastest kui töökast ja sõnaahtrast rahvast).

Ka kultuuri enesekirjelduste puhul pole küsimus ühes õiges ja kõigi aktsepteeritud enesekirjelduses (sellise pealesurumine on omane totalitaarsetele režimidele), vaid enesekirjelduste arengus, dialoogis ja avatuses. Muutuvas rahvusvahelises olukorras, üleilmastumise ja kultuuri digistumise arenedes ning ühenduses teiste kultuuride enesemääratluste muutumisega teisevad paratamatult ka eesti kultuuri enesemääratlused.

Kollektiivselt kehtivatest tähendustest on võimalik luua kombinatsioone, millest moodustub eestilik arusaam asjadest ehk eestlasi iseloomustav argitarkus või maailmavaade, eesti ajalooline mälu, eesti maitse jne. Neil põhineb eestilik elukorraldus ja -laad. Tähenduste kollektiivse kehtivuse all ei tule siin mõista seda, et iga kultuurikogukonna liige oleks teadlik kõigist kollektiivsetest tähendustest või valdaks kõiki kultuurikeeli. Pealegi on tänapäeva üleilmastuvas ja avatud maailmas inimesed alati mitme kultuuri mõjuväljas ning neil on võimalik valida erinevate väärtuste ja kultuurikeelte vahel. Igas konkreetses kultuuris on käibel suur hulk kultuurikeeli, mis on laenatud ümberkaudsetest kultuuridest. Näiteks Eestis asuva rahvusvahelise ettevõtte töötaja või ülikoolis töötav teadlane peavad oma erialases tegevuses lähtuma väärtustest ja põhimõtetest, milles ei ole midagi iseomaselt kohalikku. Seda olukorda ei tule võtta eesti kultuuri ahendavana. Kultuuri kandjate kokkupuude teiste kultuuridega on igapäevane ja loomulik olukord, seda eriti tänapäevase rände ajastul. Küsimus on pigem selles, kas need kokkupuuted viivad tõlgete- ja kultuuriülekanneteni, mis eesti kultuuri rikastavad, või väärtuskonfliktideni, mis võiksid eesti ühiskonda lõhestada või selle toimimist takistada.

5.1.2. Eesti kultuur Eesti põhiseaduses ja teistes poliitilistes dokumentides

Kõige mõjukam poliitiline dokument, kus eesti kultuurist räägitakse, on kahtlemata Eesti Vabariigi põhiseadus. Selles on eesti kultuur vahetult seotud rahvuse ja keelega: Eesti riik peab tagama „eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade“. Enamasti seavad demokraatlike riikide põhiseadused riigi eesmärgiks individuaalsed hüved ja väärtused. Eesti põhiseadus seab aga nende kõrvale või neist isegi kõrgemale kollektiivse väärtuse – eesti rahvuse, keele ja kultuuri. Õigusteadlane Lauri Mälksoo (2009) on sellega seoses eristanud Eesti põhiseaduse kantilik-vabariiklikku suundumust, mis toetab kodanike vabadust, õigusi ja võrdsust, ning herderlik-rahvuslikku suundumust, mis seab eesmärgiks eesti kultuuri jätkumise. Sellise ülesande seadmine ühele demokraatlikule riigile on ebatavaline. Kui suuremates riikides on ühe või teise rahva kultuuri (selle sõna laias, mitte kaunite kunstide mõttes) areng ja käekäik isekulgev protsess, millesse riik ei sekku, siis Eesti riik on endale võtnud eesti kultuuri suhtes põhiseadusest tuleneva kohustuse.

Kuigi põhiseadus ja selle kommenteeritud väljanded on üsna napolisõnalised eesti kultuuri määratlemisel, on siiski võrdlemisi ilmne, et põhiseadus räägib eesti kultuurist ülalmainitud viiendas, kõige avaramas tähenduses. 2012. aasta põhiseaduse kommenteeritud väljaandes nenditakse ühemõtteliselt, et „Eesti keel on eesti rahvuse ja kultuuri olemuslik komponent, ilma milleta pole eesti rahvuse ja kultuuri säilimine võimalik“ (Madise 2012: 485). Ühe näitena eesti keele hoidmisest toovad põhiseaduse kommentaatorid välja eesti keele sätestamise ainsa riigikeelena, mis peab tagama selle, et poliitikas ja avalikus teenistuses on eesti keel jätkuvalt asjaajamise keel. Kultuuriteaduslikust vaatenurgast peaksime eesti kultuuri hoidmise all silmas pidama kollektiivsete tähenduste jätkuvat loomist, mis moodustavad inimeste vaimse maailma ühisosa ja väljenduvad nende käitumises, samuti eesti kultuuri enesekirjelduste loomist ja hoolitsust eesti kultuuri tähendusloome vahendite arendamise eest. Eesti kultuuri säilimise all tuleb silmas pidada mitte konserveerituna säilitamist, vaid eesti keele ja kultuuri kestvat püsimist enamiku eestlaste esimese tähendusloome valikuna enda ja oma laste jaoks võimalikult paljudes eluvaldkondades. See eeldab eesti kultuuri kandjatel aina atraktiivsema kultuuriruumi ja aina uute, nüüdisajastuvate kultuuri enesekirjelduste loomist. See ülesanne muutub aina olulisemaks, kui me tahame arvestada niisuguste suundumustega nagu üha suurem välismaal elavate ja töötavate inimeste arv, hargmaine elu ja kultuuri digitaalne levik üle riigipiiride.

Seega on eesti kultuur põhiseaduse mõttes hoopis laiem nähtus kui see valdkond, millega tegeleb kultuuriministeerium. Sellist seisukohta kinnitatakse ka kultuuriministeeriumi valitsemisala arengukavas 2017–2020: „Eesti kultuuriruum on oluliselt laiem mõiste kui otsese loometegevuse või rahvakultuuri valdkonnad.“ Sama dokument sõnastab ka eesti kultuuri põhiseaduslike mõistete seotud eesmärgi: „Rahvuse säilimiseks läbi aegade on vajalikud ennekõike kultuurilised mehhanismid, mis võimaldavad eesti rahvusliku identiteedi (kultuurilise kokkukuuluvuse) püsimist ning tagavad rahvuskultuurile omaste väärtuste, traditsioonide, käitumismudelite ja elulaadi elementide edasikandmise põlvest põlve, samuti nende omaksvõtu teiste Eesti elanike poolt.“ Siinkohal peab kriitiliselt märkima, et kultuuri püsimiseks on vajalik ka väga paljude teiste kultuurimehhanismide toimimine, kui need, mille abil moodustub rahvuslik identiteet või mis on seotud eesti ajalooliste traditsioonidega. Seega tegeleb dokument kultuuriga kitsamas tähenduses kui seda dokumendi algul deklareeritakse. Eriti teravalt tuleb see vastuolu esile, kui võrdleme kultuuri põhiseaduslikku mõistet arengukavas kirjeldatud konkreetsete rahastusmeetmetega. Viimased on enamasti seotud kultuuri teise määratlusega. Siia kuuluvad kunstiloomingu ja sporditegevuse korraldamine ning toetamine, raamatukogude ja muuseumide ülalpidamine, muinsuskaitse, rahvakultuuri ja rahvakultuurirajatiste majandamine, ringhäälingu tegevuskulud jms. Dokument ei sõnasta, milles peitub seos riiklikult toetatud kunstiloomingu ja eesti kultuuri kestmise vahel läbi aegade. Mõistagi ei tähenda sõnastuse puudumine tegeliku seose puudumist, kuid praegu on keeruline hinnata, kui tulemuslik on kultuuriministeeriumi tegevus põhiseaduses seotud eesmärkide täitmisel ja milline tegevusloik on eesti kultuuri säilimise mõttes olulisem või tulemuslikum kui mõni teine. Ilmne on ainult see, et kirjeldatud meetmed katavad väga väikese osa eesti kultuuri tähendusväljast põhiseaduslikus mõttes ja on ebapiisavad eesti kultuuri säilimise seisukohast.

Sama puuduse all kannatab 2014. aastal riigikogus heaks kiidetud dokument „Kultuuripoliitika põhialused aastani 2020“. See dokument märgib oma eesmärgiks suure esitähena Eesti kultuuri eest hoolitsemise, kuigi sissejuhatuses esimeses lõigus viidatakse põhiseaduse preambulis nimetatud eesti kultuurile väikese esitähena. Eesti kultuur suure algustähena on ka vastavalt defineeritud: „Käesolevas dokumendis käsitatakse Eesti kultuurina nii eestlaste kui ka Eestis elavate teiste rahvaste esindajate loodut.“ Seega räägitakse siin Eesti territooriumiga seotud kultuurist selle sõna teises ja kolmandas tähenduses, ning teiste rahvaste punkt räägib Eesti kultuurist suure esitähena. Peatükkides nimetatud tegevusvaldkonnad on mõistagi ka osa eesti kultuurist selle sõna viiendas, põhiseaduslikus mõttes, kuid need moodustavad sellest ühe tillukese osa. Professionaalne

kunsti- ja traditsiooniline rahvaloome ning nendega seotud riiklike institutsioonide tegevus on küll üks eesti kultuuri olemasolu ja kestmise põhjuslikke tegureid, kuid mitte selle piisav ega ammendav tingimus. Nende nähtuste ja tegevusvaldkondade kadumisel ei muutuks eesti kultuur olematuks, vaid lihtsalt ühe segmendi võrra vaesemaks.

Ainult „Kultuuriajakirjanduse ja meedia“ peatükk nimetab mõningaid nähtusi, mis kuuluvad kultuuri põhiseadusliku mõiste juurde. Nende hulgas on „kultuuri arenguks tarvilik kommunikatsioon ja enesepeegeldus“, meedia roll „mõttevahetuse avaliku foorumina“, ning „uute arengute teadvustaja ja vahendajana“. Eesti meedia poliitikasaadatel ja käsitlustel on tõepoolest otsustav roll Eesti poliitilise kultuuri kujunemisel ja arendamisel. Nende stiilist, meeolust, käsitluste tänapäevasusest ja veenvusest, kasutatud kultuurikeeltest oleneb Eesti poliitiline kliima, avalikkuse suhtumine poliitikasse, poliitikute endi avalikkusega suhtlemise kultuur jne. Sama saab öelda kõigi teiste meedias käsitletud valdkondade kohta, mis ei ole otseselt seotud kunstiloomingu. Meedia ja selle hulgas seni veel esikohal televisioon on üks kõige olulisemaid kultuurikeelte arendajaid ja levitajaid eesti ühiskonnas. Siin tuleb aga silmas pidada, et Eesti on nõukogudeaegse sisserände tulemusel keelelis-kultuuriliselt lõhenenud ja vene emakeelega inimesed tarbivad valdavalt venekeelset meediat ning vaatavad pigem Venemaa kui Eesti telekanaleid (vt alapeatükki 3.2).

Kui meedia kõrvale jätta, siis muus osas ei kirjeldata ega planeerita meetmeid, mis oleksid seotud kultuuri põhiseadusliku mõistega, vaid jäädakse pidama kultuuri mõiste teise ja kolmanda tähenduse juurde. Samasugune kultuuri mõiste avara ja kitsa kasutuse ühildamatus iseloomustab teisigi riiklikult korraldatud valdkondade alusdokumente. Näiteks „Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni strateegias 2014–2020“ nenditakse kultuuri kestlikkuse olulisust Eesti teaduspoliitika jaoks, kuid konkreetsete tegevusvaldkondadena määratletakse eesti keele, kultuuri ja ajalooga seotud teaduse arendamise vajadust ning eesti kultuuri jaoks oluliste andmearhiivide loomist. Eesti teadus ja selle kaudu üha enam ka õpetamine ülikoolides on aga muutumas ingliskeelseks. Doktorantuuris on see juba valdav ja üha enam avatakse ingliskeelseid magistriõppekavasid. Nii ilmneb taas tuttav vastuolu: üldeesmärgi tasandil deklareeritakse tegevusvaldkondade seost eesti kultuuri põhiseadusliku mõistega, kuid konkreetsete meetmete kirjeldamisel lähtutakse kultuuri kitsast määratlusest. Dokument jätab isegi teoreetiliselt vastamata küsimuse, kuidas peaksid Eesti maksumaksja rahastatud teadustegevuse põhimõtted arendama eesti kultuuri põhiseaduslikus mõttes.

Kultuuri laiemat mõistet avab paremini riiklik strateegia „Säästev Eesti 21“. Ka see dokument märgib erinevust termini põhiseaduslikus ja institutsionaliseeritud

loometegevuse tähenduses ning määratleb kultuuri ruumi-metafoori abil, kasutades mõisteid „eesti kultuuriruum“ ja „eestluse eluruum“. „Säästev Eesti 21“ märgib väga õigesti eesti kultuuri funktsiooniks ja eesti kultuuriruumi elujõu näitajaks eesti keele kasutusintensiivsuse erinevates eluvaldkondades, sh argisuhtluses, teaduses, hariduses, seadusloomes, poliitikas, tehnoloogias jne. See viitab eristatud viienda kultuurimõiste kasutusele. Samuti märgib dokument kultuurimälu rikastamise ja uutest teadmistest lähtuva pideva moderniseerimise vajadust ning uute tähenduste, tõlgete ja tõlgenduste tekkimise võimaldamist eesti kultuuriruumis laiemalt, mille tulemus oleks eesti kultuuri mitmekesisuse ja sisemise dialoogilisuse suurendamine, selle reflektsoonivõime arendamine ja uuenemisevõime kiirendamine. Küll aga jääb siin selgusetuks, kuidas on seda võimalik tänapäevases avatud maailmas saavutada. Eesti teadus ja ülikoolid liiguvad pigem eestikeelse kultuuriruumi ingliskeelestamise suunas kui vastupidi.

5.1.3. Eesti kultuur kui väike avatud kultuur

Lisaks vastuolule sõna „kultuur“ eri tähenduste vahel ja sellest lähtuvale ühildamatusele kultuuri käsitlemisel levivad avalikus meedias ja mõningal määral ka poliitilistes dokumentides üsna erinevad arusaamad kultuurist selle sõna viiendas tähenduses. Need erinevused puudutavad kultuuri toimemehhanismide mõistmist, millest omakorda lähtuvad vastandlikud arusaamad selle kohta, mida tuleks teha eesti kultuuri hoidmiseks. Ühelt poolt mõistetakse (rahvus)kultuuri kui midagi välistavat ja suletut, mille hoidmine seisneks väliste mõjude tõrjumises ja protektsionistlikes hoiakutes. Ka dokumendis „Säästev Eesti 21“ on eesti kultuuri korra määratletud kui „eesti traditsioonil ja keelel“ põhinevat ühiskonnale korraldust. Tänapäevaste kultuuri uurivate teadustega on paremas kooskõlas teistsugune arusaam, mis käsitleb kultuuri mitmesuguste mõjutuste, sh rändest ja avatusest tulenevate, põiminguna. Kultuur on nähtus, mille identiteet põhineb kultuurilistel laenudel ja kultuuritõlgetel (vrd Kotov 2002, Torop 2002).

Lihtsustatult võib öelda, et nende seisukohtade erinevus seisneb kultuuri käsitlemisel avatud või suletud süsteemina. Kui räägime näiteks eesti kirjandusest, teatrist ja muusikast, siis on ilmne, et need on seda huvitavamad, mida edukamalt ja loovamalt toovad need eesti kultuuriväljale rahvusvaheliselt moodsaid žanri-uuendusi, käsitusviise, tehnilisi lahendusi jms. Need on enamasti kõik laenuid teistest kultuuridest. Või üks teine näide: 2016. aastal avatud Eesti Rahva Muuseum (ERM) kasutab nüüdisaegset, rahvusvaheliselt levinud ekspositsioonikeelt, mis on väga oluline tegur külasta-

jate ligitõmbamisel. Oleks kummaline väita, et ERM-i ekspositsiooni loomine oleks pidanud „põhinema eesti keelel ja eesti traditsioonilisel elukorraldusel“, või et nüüdisajal läänemaailmas levinud ekspositsioonikeele kasutamine teeks ERM-i vähem eesti kultuuri osaks. Pigem vastupidi, ERM-i roll eesti kultuuris on seda olulisem ja mõjusam, mida nüüdisaegsemat muuseumikeelt ta rakendab.

Sama kultuurilaenudel toimimise põhimõtte kehtib ka eesti kultuuri selliste koostisosade nagu liikluskultuur või eesti poliitiline kultuur kohta, ning õigupoolest kõikide tegevusvaldkondade kohta, mida me selle sõna laiemas mõttes eesti kultuuriks peame. Ajalooliselt on meile teada ka näiteid suletud kultuuridest, kus kogu tähendusloome on kultuurikogukonna autonoomne omalooming, kuid selline olukord tuleneb geograafilisest isolatsioonist või autoritaarse režiimi omavolist. Loomulikult oleks põhinevad kõik kultuurid laenudel, tõlgetel ja mugandustel teistest kultuuridest. Rahvuskultuuri olemasoluks on vajalikud keel, kollektiivne mälu ja ühised veendumused, kuid ekslikult arvatakse, et nende osised peaksid tulenema kohalikust keelest või traditsioonidest. Vastupidi, eesti rahvuskultuuri idee ise on tõlkelaen saksa romantismist, kuid see ei tee seda õnnestunud omandamise puhul vähem eestilikuks. Samuti ei ole eesti elukorraldus vähem eestilik, kui rakendab läänelikku demokraatiat või kasutab tänapäevastele rahvusvahelistele teadussaavutustele tuginevat meditsiini. Enamik eesti kultuuri täitvatest kollektiivsetest tähendustest ja tähendusloome struktuuridest on laenuid teistest kultuuridest ega ole algse päritolu mõttes kuidagi eestilikud. Kui need aga kord eesti kultuuri osaks on saanud, siis töötavad nad eesti kultuuri heaks. Mõned laenuid, näiteks saksa laulupidude traditsioon, toetavad Eesti kontekstis rahvuslikku identiteeti jõulisemalt kui oma päritolukultuuris. Kõlab paradoksaalselt, kuid võõraste kollektiivsete tähenduste tõlkimine ja kultuurikeelte omastamine ongi eesti kultuuri hoidmine.

Nii nagu majandusteadlased räägivad Eestist kui väikesest avatud majandusest, võiksime ka eesti kultuurist rääkida kui väikesest avatud kultuurist. Sellele ei ole demokraatliku elukorralduse juures tänapäeva maailmas toimivat alternatiivi. Ajaloolised ja antropoloogilised uurimistööd näitavad, et kultuuridevahelises suhtluses ja rahvusvahelises kokkupuutes ei jää püsima mitte see, kes suudab oma kollektiivsete tähenduste maailma möödunud kujul alles hoida, vaid see, kes suudab võõrast ja teistsugust kiiresti omastada ja selle abil pidevalt teiseneda ning uueneda. Nii nagu iga organism jääb iseendana ellu vaid siis, kui ta keskkonnaga aktiivselt suhestub, selle elemente omastab (näiteks toitudes) ja tarbetut maha jätab, nii võib ka kultuur iseendaks jääda ainult pidevalt teisenedes ja uuenedes. Eesti kultuur ja kõik praegu kasutusel olevad eesti kultuurikeeled on olnud pidevas kontaktis teiste kohalike kultuuridega. Avatud demokraatliku ühiskonna, avatud

piiride, rahvaste rände ja digimeedia ajastul intensiivistuvad kontaktid teiste kultuuridega ning kiirenevad kultuuritõlked. Selle protsessiga kaasaminek nõuab kultuuri tõlkevõimekuse kasvu.

Üks hirm, mis kultuuri avatusega seoses sageli tekib, on seotud kultuurikogukonna ühisosa ja kollektiivse identiteediga. Veel 19. sajandil arvasid teadlased, et iga rahvuskultuuri iseloomustab oma eriline rahvuslik „vaim“ või „iseloome“. Samuti arvati, et see „vaim“ moodustab rahvusliku eneseteadvuse tuumiku ja kui see peaks purunema, kukub rahvuskultuur kokku. Ka 20. sajandi totalitaarsete riikide juhid kartsid, et ideoloogilise doktriini kadumine võib kaasa tuua kogu ühiskonna kokkuvarisemise. Ettekujutus rahvusliku eneseteadvuse tuumikust, tuumikmüüdist või ühisest ideoloogiast on käibel ka meie argitarkuses, kuid suurem osa uurijaid on sellest ideest loobunud. Kultuuri enesemääratlused moodustavad sama heterogeense välja nagu teised kultuuri kollektiivsete tähenduste mustrid. Nende paljusus ja nende võime olla dialoogis teiste kultuuride enesemääratlustega iseloomustab iga kultuuri elujõulisust.

Kultuurikandja vaatenurgast võib öelda, et kultuur on talle ligitõmbav sedavõrd, kuivõrd selle tähendusloome võimalused on piisavalt avarad, et haakuda maailmaga meie ümber. Kultuuri tähendusloome võimaluste potentsiaal peaks selle kandjale tunduma niisugune, et tal on võimalik oma teadvust ükskõik millises suunas arendada ja oma elu seada kõige kõrgemate tänapäevaste standardite kohaselt. Kui kultuuri tähendusloome võimalused vaesuvad, hakkab see tootma piiratud teadvust. Keegi ei soovi oma lastele elu, mis ei seaks eesmärgiks kõige paremat, mida tänapäeva maailmal on pakkuda. Seega võib ütelda, et kultuurikandja vaatenurgast püsib kultuur elus, kuni see tundub talle pakuvat maailmatasemel teadvust kõigest, mida on vaja eluks nüüdisaegses maailmas. Ning siin tuleb jällegi arvestada sellega, et kultuuri võime niisugusele ootusele vastata peab kasvama sedavõrd, kuivõrd levivad ja paljunevad igapäevased kontaktid teiste kultuuride ja nende elukeskkondadega.

Eesti kultuuri elujõulisust ei iseloomusta tänapäeva avatud maailmas mitte niisugune olukord, kus kõik selle kandjad oleksid ainult ja üksnes eesti kultuuri kandjad, vaid niisugune, kus eesti kultuur oma mitmes kultuuris osalevate liikmete kaudu jõuliselt teiseneb ja areneb. Inimeste suurem mobiilsus, üleilmastumine, digimeedia jne avavad eesti kultuuri uutele mõjudele ja avardavad selle tähendusvälja. Viimasel 25 aastal on muudatused eestlaste eluviisis olnud seetõttu väga ulatuslikud. Kui eesti keele sõnavara poleks vahepeal arenenud ja teised eesti kultuuri tähendusloome vahendid oleksid jäänud piiratuks ainult omaenda traditsioonidega, siis ei saanuks need toimida elukorralduse aluspõhimõtetenähtena tänapäeva Eestis. Eesti keele muutumine piiratud kasutusala keeleks ja eesti kultuurikeelte

arengu peatumine annaksid tõsise põhjuse eesti kultuuri allakäigu pärast muretseda.

Kokkuvõte

Arutelusid eesti kultuurist kammitsevad kaks probleemi. Esiteks, eesti kultuuri mõistet kasutatakse ühildamata, ajades sageli eespool eristatud kultuuri mõiste teise ja kolmanda tähenduse (kultuur kitsas mõttes) segi viiendaga (kultuur avaras mõttes). See viib sageli olukorrani, et tegevuste eesmärk deklareeritakse olevat kultuuri hoidmine selle sõna põhiseadluslikus mõttes, kuid konkreetsed abinõud mõjutavad ainult kutselist kunstiloomet või pärimuskultuuri. Eestis puudub tegevuskava põhiseaduses määratletud eesti kultuuri eest hoolitsemiseks.

Teine probleem on eesti kultuuri toimetamise mõistmine, kui me eesti kultuurist selle sõna viiendas tähenduses räägime. Siin kiputakse eesti kultuuri käsitlema millegi suletu ja välistavana ning taandatakse eesti kultuuri säilimise ülesanne tänapäevase maailma avatuse tingimustes kohatult määral protektsionistlikele ja traditsioonidele hoidvatele meetmetele. Teoreetilisel tasandil lähtub see seisukoht igapäevaste kultuuriteooriate kasutamisest. Eesti kultuuri käsitlemine laenukse ja avatud nähtusena annab tänapäevaste kultuuriteaduste seisukohalt adekvaatsema võimaluse kavandada meetmeid eesti keele ja kultuuri säilimiseks ning arendamiseks.

Viidatud allikad

- Kotov, K. (2002). Polüloogiline Eesti: rahvuslik identiteet ja kultuuri keeled. *Kunst.ee. Eesti visuaalkultuuri ajakiri*, 1, lk 42–46.
- Madise, Ü. (peatoim.) (2012) *Eesti Vabariigi Põhiseadus*. Kommenteeritud väljaanne. Kolmas, täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura.
- Mälksoo, L. (2009). Põhiseaduspatriotism – kas ka Eesti jaoks? *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 129–134.
- Torop, P. (2002). Polüloogilisus ja multikultuurilisus. *Kunst.ee. Eesti visuaalkultuuri ajakiri*, 1, lk 36–37.
- Viiik, T. (2011). Kultuuriline pööre. – Tamm, M. (toim.). *Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 59–79.
- Viiik, T. (2012). Eesti kultuuri võimatu mõiste. *Tuna* 2, lk 2–12.
- Viiik, T. (2013). Kultuur. – Mikser, R. (toim.). *Haridusleksikon*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 158–161.
- Viiik, T. (2016). Kultuurifilosoofia. – Tamm, M. (toim.). *Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 51–84.